

- Keijser, Jan W. de (2000). *Punishment and Purpose. From Moral Theory to Punishment in Action*. Dissertatie Leiden, Amsterdam: Thela – Thesis.
- Kelk, C. (1987). *Strafrechtelijk stromenland, in: Naar eer en geweten (liber amicorum J. Rummelink)*. Arnhem: Gouda Quint, 255-288.
- Knigge, G. (1988). *Het irrationele van de straf*. Oratie Groningen, Arnhem: Gouda Quint.
- Landen, D. van der (1992). *Straf en maatregel. Een onderzoek naar het onderscheid tussen straf en maatregel in het strafrecht*. Dissertatie Tilburg, Arnhem: Gouda Quint.
- Leij, J.B.J. van der (2002). *Bejegening op maat. De behandeling van getuigen in strafzaken*. Dissertatie Leiden, Deventer.
- Luhmann, Niklas (1969). *Legitimation durch Verfahren*. Darmstadt: Neuwied: Luchterhand.
- Melai, A.L. (1992). De straf en het gezichtspunt van de econometristen, in: *Polariteit en tegenspraak. Een selectie uit het werk van A.L. Melai*. Arnhem: Gouda Quint.
- Messmer, H. & H.U. Otto (1992). Restorative justice: Steps on the way toward a good idea, in: idem (eds.), *Restorative justice on trial: Pitfalls and potentials of victim-offender mediation – International research perspectives*. Dordrecht: Kluwer, 1-12.
- Miers, David (2001). *An International Review of Restorative Justice*. Londen: Home Office (Crime Reduction Research Series Paper 10).
- Pelikan, Christa (2003). *Restorative Justice – defining its goal – finding its place – establishing its practice*. Congressbijdrage aan het XIIIe World Congress of Criminology, Rio de Janeiro.
- Peters, A.A.G. (1972). *Het rechtskarakter van het strafrecht*. Oratie Utrecht, Deventer: Kluwer.
- Rummelink, J. (1980). Actuele stromingen in het Nederlandse strafrecht, in: *Strafrecht in perspectief* (jubileumbundel Vrije Universiteit), Arnhem: Gouda Quint, 31-64.
- Rummelink, J. (1996). *Mr. D. Hazewinkel-Sringa's Inleiding tot de studie van het Nederlandse strafrecht*. Deventer: Kluwer (15^e druk).
- Roos, N.H.M., 2003. 'De zaak VdG bij nader inzien', *Nederlands Juristenblad*, p. 1322-1328.
- Wemmers, Jo-Anne (1996). *Victims in the Criminal Justice System*. Dissertatie Leiden, Den Haag.
- Zehr, Howard (1990). *Changing Lenses. A New Focus for Crime and Justice*. Pennsylvania/Waterloo, Ontario: Scottsdale.

Herstel, zelfcorrectie en communicatief straffen

Bas van Stokkom¹

“De straf zou de verdienste hebben, het gevoel van schuld in de schuldlige op te wekken, men zoekt er het eigenlijke *instrumentum* in van de psychische reactie die men een ‘kwaad geweten’ en ‘gewetenswroeging’ noemt. Maar daarmee vergist men zich (...). De echte gewetenswroeging is juist onder misdadigers en strafgevangenen iets uiterst zeldzaams, de gevangenen en tuchthuizen zijn niet de broedplaatsen waarin deze knaagwormsoort bij voorkeur opgroeit (...). Globaal genomen verhardt en verkilt de straf; zij concentreert; zij verscherpt het gevoel van vervreemding; zij versterkt het weerstandsvermogen. Wanneer het gebeurt dat zij de energie breekt en een jammerlijke uitputting en zelfvernedering teweegbrengt, dan is zulk een resultaat stellig nog minder verkwikkelijk dan de gemiddelde uitwerking van de straf: die door een droge sombere ernst gekenmerkt wordt. (...) We moeten niet onderschatten hoezeer het de misdadiger juist door de aanblik van de gerechtelijke en uitvoerende procedures zelf onmogelijk wordt gemaakt in zijn daad, in het karakter van zijn handeling *als zodanig*, iets verwerpelijks te voelen: want hij ziet precies hetzelfde soort handelingen ter wille van de rechtvaardigheid bedreven en vervolgens goedgekeurd worden, – en met een goed geweten bedreven: dat wil zeggen, het (...) zelfs niet door de gemoedsaandoeningen geëxuseerde beroven, overveldigen, beschimpen, folteren, moorden, zoals dat in de verschillende vormen van straf tot uitdrukking komt – dus allemaal handelingen, die zijn rechters geenszins *op zichzelf*, maar alleen in een bepaald opzicht en in een bepaalde toepassing verwerpen en veroordelen.”

Friedrich Nietzsche, *Genealogie der moraal*, 1980 (1887), p. 82-83

Vanouds besteden vergeldingsdenkers veel aandacht aan de morele aspecten van bestraffing. Zo neemt het aanspreken van de dader tijdens het strafgeding een belangrijke plaats in: de afkeuring van het delict komt tegemoet aan de

1 Met veel dank aan de volgende personen die een eerdere versie van deze bijdrage commentarierden: Ybo Buruma, Jan Fiselier, Marc Groenhuijsen en de leden van de Stichting Moraliteit en Strafrecht, met name John Blad, Renée Kool, Hans Boutellier en Harry Kunneman.

morele verontwaardiging van het publiek en bevestigt de suprematie van het recht. Grof gezegd gaat het vergeldingsdenkers om normbevestiging, herstel van de morele balans en opzettelijke leedtoevoeging. Hersteldenkens sluiten daarentegen meer aan bij de traditie van morele educatie die al bij Plato een aanvang neemt. Herstel moedigt morele zelfhervorming van de dader aan en beoogt hem aldus in de maatschappij te reintegreren. Hersteldenkens gaat het om goedmaken: verontschuldigen en genoegdoening bieden. Daarbij is het van groot belang dat de dader zelf zijn schadelijk handelen afkeurt en dat hij schuld en spijt ervaart (zie Braithwaite 1989; Boutellier e.a. 2001).

In beide denkstromen vinden we auteurs die monistische en zelfs monopolistische opvattingen over straf huldigen. Veel vergelders menen dat opzettelijke leedtoevoeging het wezen van 'de' straf is. Andere retributivisten gaan gebukt onder wat men een 'kantiaanse objectiveringsdwang' kan noemen. Willem Nagel (1973) spreekt in dat verband over True Believers. Zij maken van de behoefte aan vergelding een verheven principe van gerechtigheid. Ook al zou niemand leedtoevoeging gepast vinden, toch zou er vanuit een hoger principe vergolden moeten worden.² Nietzsche besteedt in *Genealogie der moral* een heel hoofdstuk aan deze 'zwarte magie'. Zijns inziens moet je een lelijke – maar noodzakelijke – strafpraktijk niet ontvoeren tot een hoger principe. Maar zijn raad lijkt aan dovemansoren gericht, want sinds de jaren zeventig zien we vooral in Angelsaksische landen een heropleving van retributieve leunstoel filosofieën waarin, ver weg van de sombere uitdijende strafindustrie, fraaie baten en lasten balansen uit de hoge hoed worden getoverd.

Ook bij sommige hersteldenkens treft men pogingen aan om sancties op een monistische wijze te beschouwen en aan 'goedmaken' het alleenrijk te geven. Herstelrecht en herstelsancties zouden voor alle aspecten van het sanctiestelsel geschikte antwoorden kunnen geven. Af en toe weerklinkt zelfs de oude abolitionistische leuze dat het strafrecht in zijn geheel plaats zou moeten maken voor herstel en verzoening. Het gaat in dat geval om True Believers van een meer utopisch soort. Nog altijd is er onder hersteldenkens weinig bereidheid andere strafopvattingen op hun merites te beoordelen.

In dit artikel wordt een pluralistische visie ontwikkeld waarin zowel herstel als vergelding een legitieme plaats heeft. We zijn op beide strafrechtvaardigingen aangewezen. Zij het dat ik wat betreft herstel pragmatisch ben, en wat retributie betreft terughoudend. Leedtoevoeging is, zo meen ik, uiteindelijk ethisch niet te rechtvaardigen maar vervult sociale en psychologische functies – zoals tem-

2 Vergelijk het verkrampte fanatisme waarmee Kant stelde dat zelfs als de wereld zou vergaan de laatste misdadiger moest worden opgeknoopt. Polak (1947: p. 338) spreekt over de talionische sofismes van een 'seniel genie', de Kant van *Metaphysische Afnagingsgrinde der Rechtslehre* (1797).

pering van publieke woede – en is daarom (vaak) noodzakelijk. Dus: herstel waar het kan, vergelding waar het moet.

En utilistische strafopvattingen dan? Ik meen dat utilisten qua ethische theorievorming weinig te bieden hebben. In het beste geval stoten we op een geleerd sarcastisch commentaar à la Nigel Walker vanaf de zijlijn. Zij hebben wel een goed oog voor de besloomingen van het strafbeleid. Als het gaat om onderzoek naar effectiviteit, preventie en vermindering van recidive kunnen beide 'ethische' benaderingen, zowel retributie als herstel, nog veel leren van utilisten. Niettemin, preventie is ongeschikt als strafmotivering. Voor de dader is afschrikking, boeten om anderen te weerhouden van het plegen van delicten, een onbegrijpelijke strafmotivering. De logica van afschrikking leert de dader niet inzien dat zijn daad moreel onjuist was. Zijn aandacht wordt gericht op de pakkans en het vermijden van leed. Daders zullen 'bestrafing om herhaling te voorkomen' evenmin een overtuigende motivering achten. Velen zal dat als bespottelijk of juist als geheel overbodig voorkomen (Knigge 1989). Het gaat hier om belangwekkende strafuncties die echter niet terzake zijn als de rechter moet uitleggen hoe de straf zich tot het delict verhoudt.

In deze bijdrage wordt nagegaan voor welke strafsoorten de principes van herstel en vergelding geëigend zijn. Doorgaans wordt de taakstraf zorgvuldig onderscheiden van detentie. Detentie ontleent vrijheid en verantwoordelijkheid, terwijl de taakstraf vrijheidsbeperking impliceert zodat de gestrafte aan het maatschappelijk verkeer kan blijven deelnemen en minder gestigmatiseerd wordt. Het is goed om dat onderscheid in het oog te houden. Maar vergelding kan zowel voor een (lange) taakstraf als een vrijheidsstraf op zijn plaats zijn. Naar mijn mening loopt de waterscheiding tussen herstel en vergelding dan ook dwars door de taakstraffen heen. We zouden het veelkleurige 'taakstraf-palet' – en de onduidelijke afwegingen van rechters die daaruit voortvloeien (de Keijser 2000; Mulbregt 2000) – tot enkele opties kunnen terugbrengen zodat afzonderlijke overtuigende rechtvaardigingen voorhanden zijn. Om twee uiterste voorbeelden te noemen: geldt de taakstraf als een morele leerschool die in het teken staat van herstelwerkzaamheden (het Halt model), of als een streng regime waarin de gestrafte zich moet onderwerpen aan het gezag? Anders gezegd: de taakstraf kan zowel in het teken staan van communicatie en herstel als van disciplineren en leedtoevoeging. Naar mijn mening zou strafoplegging voor dergelijke taakstrafopties sterker dienen af te hangen van dadetkenmerken zoals (on)verantwoordelijkheid of (on)betrouwbaarheid. Een basisgedachte daarbij is dat het moreel onjuist zou zijn om daders die schuld en spijtgevoelens uiten, en bereid zijn hun gedrag te heroverwegen en te veranderen, op te zadelen met serieuze deprivatie.

Ik zal hieronder respectievelijk drie vragen behandelen. Ten eerste: wat is straf? Het klassieke strafrechtelijke antwoord 'straf is opzettelijke leedtoevoeging' wordt daarbij in kort bestek bekritiseerd. Vervolgens: waaraan ontleen beide

strafmotiveringen, vergelden en herstellen, hun legitimiteit? Herstellen komt mij voor als meest aansprekende motivering maar zal in veel gevallen niet geëigend of toepasbaar zijn, bijvoorbeeld als de dader niet geïnteresseerd is in 'goedmaken' of als wraakgevoelens een grote rol spelen. In dat laatste geval lijkt vergelden een geëigend motief. Om de betekenis van vergelding en herstel scherper te laten uitkomen zal ik nader ingaan op het werk van één van de vele retributieve True Believers: Antony Duff. Het werk van deze Schotse geleerde bevat dwaalsporen, vooral het oude expiatorische idee dat lijden nodig zou zijn om een persoonlijke inkeer te bewerkstelligen, maar bevat tegelijk veel aanknopingspunten voor een goede onderbouwing van herstelrechtelijke straffen, zoals de opvatting van straf als *two-way communication* en zijn visie op berouw. Aan ons de taak om Duff van de kop op de voeten zetten.

Tenslotte de derde vraag: welke plek kunnen we herstel en vergelding geven in een pluriform stelsel van taakstraffen en voor welke daders lijken die strafmotiveringen aangewezen? Ik poog aan te tonen dat de morele gezindheid van de dader van doorslaggevend belang is om vast te stellen welke strafsoort geschikt is. Daarmee sla ik een principieel andere weg in dan in het daad-georiënteerde strafrechtelijke denken gebruikelijk is. Aldus kan een *bifurcated system* worden ontworpen waartoe gematigde voorstanders van *restorative justice* als Cragg (1992) en Dignan (1994) reeds eerder voorstellen hebben gedaan. De harde aanpak van vergelding lijkt geëigend voor persistente delinquenten die niet bereid zijn (enige) verantwoordelijkheid te nemen. Dat dwingt tot 'bewuste' disciplineren en veelvuldige controle die straffen als pijnlijk zullen ervaren. Voor een dader die wel bereid is verantwoordelijkheid te nemen, lijkt een herstelstraf de aangewezen optie. Die herstelwerkzaamheden zijn in vele opzichten zwaar en onplezierig, maar er is geen sprake van opzettelijk toegevoegd leed.

1. Wat is straf?

'Straffen is vergelden', zo luidt het gebruikelijke strafrechtelijke dogma van Modderman tot Knigge. Binnen het strafrecht zien we een aloude reflex om straf als 'opzettelijke leedtoevoeging' te legitimeren. 'Strafrechtelijk straffen' is inderdaad lange tijd vergelden geweest. Maar in een tijd dat er meer taakstraffen (inclusief jeugdtaakstraffen en Halt) dan vrijheidsstraffen worden opgelegd, ligt dat anders.³ Implicitiet heeft 'gedragsverandering' het heft in handen geno-

3 De tienduizenden jaarlijks opgelegde taakstraffen geven overigens een geflatteerd beeld: Van Kalmthout (2001, p. 892) wijst erop dat 40-50% van alle taakstraffen wordt opgelegd als vervanging voor geldboetes, voorwaardelijke straffen en andere niet-vrijheidsbenemende sancties.

men, en daarmee niet-beoogde leedtoevoeging (Mulbregt 2000). In het alledaagse leven lijkt 'straffen is vergelden' zelfs een slag in de lucht. In het conventionele alledaagse gebruik van het woord duidt straffen veel meer op corrigeren: afkeuren opdat de 'gestrafte' onwenselijk handelen nalaat, beter bij de les blijft, zorgvuldiger is, of zich meer inspannt. En dat geldt bepaald niet alleen voor jeugdigen. Een afdelingshoofd of een voetbaltrainer is er vertrouwd mee. De principale zorg van straf is dat de betrokkenen hun kwalijke gedrag stoppen. We maken hen er op attent dat andere opties mogelijk en gewenst zijn.

Er zijn tientallen vormen van straffen: ontzeggen van toegang, uitsluiten voor wedstrijden, openbare reprimandes, terechtwijzen van een collega, strafwerk verrichten, ontnemen van voordelen, inperken van vrije beschikbare tijd, opgelegd zwoegen, enzovoort. Allemaal onaangename correcties en / of vereffeningen maar geen van alle hoeft gepaard te gaan met het opzettelijk toevoegen van leed. Het lijkt dan ook adequater straf te omschrijven als deprivatie, bijvoorbeeld inperking van vrijheid. Of breder: straf is aantasting van enig goed: tijd, vrijheid, vermogen, status. Straf duidt dus op het toebrengen van iets onplezierigs of verstoken zijn van iets waardevols. Elke straf heeft onaangename aspecten die heel uiteenlopend zijn qua aard en intensiteit.

Ten onrechte vatten vergeldingsdenkers slechts één bepaald, rigoureus strafaspect, namelijk opzettelijke leedtoevoeging op als het wezen van alle straf. In de Angelsaksische literatuur wordt dat *hard treatment* genoemd (Von Hirsch 1993; Kleinig 1998). Deze harde behandeling, zowel in de vorm van 'leed moeten voelen' als van 'onderwerping aan het regime', kan worden gezien als een specifiek soort straf: de dader moet de afkeuring dwingend voelen en mag niet ontsnappen aan leedervaringen. Maar deze a priori leedtoevoeging heeft niet het alleenrijke: zo kan straf ook gerelateerd zijn aan het volgen van een opleiding met zorgzaam toezicht of het verrichten van herstelwerk.

Junisten doen veel moeite de formule van opzettelijke leedtoevoeging te formaliseren (zie onder andere Boone 2000). De materiële aspecten van strafregimes worden dan weg geredeneerd, zoals onderwerping aan gezag of het ontzeggen van vriendelijke omgang. Hierdoor wordt 'opzettelijk' een leeg begrip.⁴ Bovendien: in geval van vrijheidsbeperking acht de bestraffer het vaak

4 Zie de administratieve regels waar Miranda Boone (2000) op wijst: 'aanwezigheid op de projectplaats', 'garantie van orde en veiligheid' en 'gedogen van controlemaatregelen'. Aldus worden sancties op een neutrale wijze en met professionele objectiviteit uitgevoerd. Die rationalisering mag dan humanistische consequenties hebben – vrijheidsbeperking *an sich* volstaat – maar is uiteindelijk ongelooftwaardig. Aan de morele inhoud van de straf wordt geen belang gehecht, terwijl communicatie over het delict wordt afgehouden. Dat kan men in navolging van Garland een technische 'dehumanisering' noemen (Garland 1990, p. 183 e.v.; zie ook Boutellier in deze bundel).

niet van belang dat lijden zich daadwerkelijk voordoet. Hij of zij kan rehabilitatie of pedagogische effecten van groter belang achten dan het ondergaan van een zwaar arbeidsregime. Een dergelijke straf kan daarom bezwaarlijk 'opzettelijk' worden genoemd: het leed is een afgeleide van verplichtingen. *Hard treatment* daarentegen is 'actieve' leedtoevoeging: het leed behoort in te werken op de psyche van de dader; het fungeert als een aanval op zijn wil.

Als leed louter een afgeleide is van verplichtingen, is niet gezegd dat punitieve aspecten ontbreken. Integendeel, gedwongen onbetaald werk verrichten wordt als een last ervaren. Om die reden moet herstellen – verontschuldigen en herstellen werk verrichten – mijns inziens ook als een straf worden gezien en niet als 'alternatief voor straf' zoals sommigen suggereren (Walgrave 2001; zie ook deze bundel). De herstelstraf wordt opgelegd, de dader raakt gedepriveerd van tijd en vrijheid, en de straf wordt als zwaar en onaangenaam ondervonden, vooral de confrontatie met het delict en de gevolgen ervan voor het slachtoffer en derden (Duff 1992).⁵ Ik kom daar op terug.

2. Herstellen en vergelden. Twee voorbeelden

Voor ik nader zal ingaan op de legitimering van vergelding en herstel zal ik eerst aan de hand van twee (fictieve) voorbeelden duidelijk proberen te maken dat we, afhankelijk van de ernst van de daad, de maatschappelijke context ervan en kenmerken van de dader, intuïtief beide strafmotieven vaak onderschrijven.

1. Een ex-drughandelaar raakt in een uitgaansgelegenheid in gevecht met een lastige dronken klant die zijn vrouw bedreigt. Hij slaat hem onbedoeld het ziekenhuis in. De man is ernstig verwond en moet enige tijd revalideren. De rechter vindt een herstelconferentie op zijn plaats: ondanks het strafblad van de dader acht zij detentie geen aangewezen weg. De dader heeft spijt en er is geen gevaar voor recidive. In het herstelplan dat wordt overeengekomen zou de dader naast het verrichten van een taakstraf ook de medische rekeningen van het slachtoffer betalen. De rechtbank stemt toe maar het hoger gerechtshof keurt de herstelovereenkomst af en verwijst naar strafconferentie en afschrikking om zijn beslissing te rechtvaardigen.⁶ Het hof stuurt

⁵ Ik volg hier de omschrijving van Duff: alle straffen, ook leerstraffen, impliceren vrijheidsbeperking. De formule 'alternatief voor straf' geeft mijns inziens verkeerde signalen af naar slachtoffer en publiek: gesuggereerd wordt dat kwalijk gedrag en schadetoebrengen door de vingers wordt gezien en dat retributieve emoties als morele verontwaardiging er niet toe doen (zie Leest en Van Stokkom 2003; Daly 2000; Johnstone 2001).

⁶ Deze casus heeft enige gelijkheid met de zaak *The Queen versus Clothworthy* 1998 in Nieuw Zeeland. De motivatie van de kroon om het herstelplan af te keuren, luidde: 'The

de dader twee jaar de gevangenis in, tegen de wens van het slachtoffer, de dader en hun respectievelijke sociale netwerk.

2. Een vermogend man mishandelt zijn vrouw regelmatig en scheidt daar behalve in. Op zeker moment belandt zij in het ziekenhuis. Het is de druppel die de emmer doet overlopen: ze gaat van hem weg en trekt in bij een vriend. De rechter besluit dat gevangenisstraf voor de man niet nodig is mede omdat het slachtoffer zich niet meer angstig en bedreigd voelt en de zaak geen maatschappelijke opschudding heeft gewekt. Hij verwijst de zaak door naar een herstelcoördinator. Tijdens de conferentie eist de vrouw excuses en smartengeld. De man gaat daarmee akkoord: hij schrijft een pro forma excuusbrief en betaalt het aanzienlijke bedrag achtereenvolgens. Maar hij zitet nog altijd niet in dat hij iets verkeerd heeft gedaan. Als de vrouw nog bij hem zou wonen zou hij vrolijk hetzelfde doen.⁷

Voor de meesten onder ons, vermoed ik, zal de uitkomst van beide voorbeelden onbevredigend zijn. Wat de eerste casus betreft: een herstelstraf zal potentiële daders waarschijnlijk minder afschrikken. Maar of dat argument in dit geval opweegt tegen de vele kwalijke aspecten van detentie is zeer de vraag. Er lijken alleen verliezers te zijn: de dader verliest zijn baan en het contact met zijn gezin, het slachtoffer krijgt geen compensatie, de belastingbetalers betalen enkele tonnen detentiekosten en de samenleving neemt op de koop toe dat de dader mogelijk weer een gevaar voor de gemeenschap is geworden als de straf er op zit. Wat de tweede casus betreft: de dader is gesancioneerd maar niet bestraft, want de schadevergoeding betekende voor hem geen enkele last. Noch toont hij enig werkelijk schuldgevoel. De vraag is of in zo'n geval een straf in de vorm van a priori leedtoevoeging, niet aangewezen zou zijn. De 'slechterik' heeft immers bewust een morele inbreuk gemaakt en heeft geen oog voor anderomans rechten. Onze woede en verontwaardiging nopen tot een 'voelbaar maken van leed': de wil van de dader moet met dwang getroiseerd worden. Laten we dat na dan geven we het signaal af dat hij gewoon door kan gaan met zijn immorele gedrag.

Voorbeeld 1 leert dus dat een herstelsanctie te prefereren is boven *hard treatment*, voorbeeld 2 het omgekeerde. We zijn kennelijk op beide strafftypen aangewezen. Verder blijkt hoeveel belang we hechten aan de attitude van de dader. Welke intenties heeft hij? Wat kunnen we van hem verwachten? Zal hij ons vertrouwen beschamen?

public interest in consistency, integrity of the criminal justice system and deterrence of others are factors of major importance' (zie Braithwaite 2002).

⁷ Dit voorbeeld is geënt op een casusbeschrijving in Miller en Blackler (2000).

3. Vergelding en de rechtvaardiging van leedtoevoeging

Vergeldingsdenkers hebben in de loop der tijd vele aanvaardbare en overtuigende gedachten naar voren gebracht: de morele boodschap van de openbare terechtwijzing; de bevestiging van rechten van daders; het belang van schuld en proportionaliteit; het beginsel geen onschuldigen te straffen; daders als autonome personen behandelen. Desondanks heeft het vergeldingsdenken weinig aannemelijke rechtvaardigingen voor opzettelijke leedtoevoeging voortgebracht. Vergeldingsdenkers doen veel moeite aan te tonen dat er iets goeds kan komen uit kwaad, uit een negatieve handeling. Zo wordt er in de Angelsaksische literatuur flink wat mist opgeworpen om *hard treatment* moreel aanzien te verlenen. Vaak stuiten we op een logica in de trant van: 'wij hebben het goed voor met de dader; we zien hem als autonoom en waardig mens, niet als een te manipuleren instrument, en daarom is het onze plicht hem te straffen en hem leed te berokkenen' (Kleinig 1998).

Met name de argumenten van balansvereffening zijn weinig geschikt om opzettelijke leedtoevoeging te rechtvaardigen, of specifieke harde strafvormen als detentie of onderwerping aan een arbeidsregime te rechtvaardigen. De opzinsingen van Leo Polak en Jean Hampton vind ik binnen het retributieve genre de mooiste, maar blijven te abstract. Een 'transgoïstische belangenharmonisering' (Polak 1947) of het neerhalen van de 'meesterstatus' van de dader (Hampton 1992): die ideeën geven niet aan waarom de gestrafte daadwerkelijk leed zou moeten voelen. Bovendien, hun poging retributie te zuiveren van emotionele motieven klinkt ongeloofwaardig. Wat overblijft is een steriel en onaangedaan straffen ver weg van wat slachtoffers en hun medestanders voelen. In termen van Nietzsche: hier wordt 'zwarte magie' bedreven.

Bovendien: de metaforen van 'een teveel afnemen', 'ongedaan maken' of 'annulling the crime' worden in werkelijkheid nooit gerealiseerd en symboliseren hooguit een normbevestiging (Walker 1991). Het leed van het slachtoffer en zijn medestanders laat zich niet ongedaan maken door 'vereffening' of 'belangenharmonisering'. Ik geloof dan ook niet dat opzettelijke leedtoevoeging verklaard of ontwikkeld kan worden vanuit een redelijk ethisch denksysteem (zie ook Mackie 1981; Honderich 1989). Alle principes die retributivisten daarvoor bedacht hebben blijven vaag, onwerkelijk en dubbelzinnig. Niettemin kan het vergeldingsprincipe niet uit ons morele denken worden geëlimineerd. Dat principe, hoe onbevredigend ook, maakt deel uit van ons emotionele leven. Dat vergelding geen fetsoenlijke betekenis kan worden gegeven en dat ze tegelijk onvermijdelijk is, dat noemt Mackie de paradox van het retributivisme.

Vergelding bevat dus een psychologische waarheid: het verlangen van slachtoffers, hun medestanders en de bredere samenleving om daders te laten lijden moet op de een of andere manier bevredeigd worden. Er bestaat derhalve

een noodzaak tot vergelding. We verlaten daarmee het domein van de ethiek en komen terecht bij politieke en psychologische functies van leedberokkening.⁸

Allereerst kan gewezen worden op wat wel de *political account* van de retributieve strafrechtvaardiging wordt genoemd: treedt de staat niet op tegen misdrijven dan gedooft hij handelingen waarvan de gevolgen dwars ingaan tegen de verwachting die aan de rechtsstaat ten grondslag liggen. Niet optreden geeft het signaal af dat die handelingen eigenlijk niet verboden zijn en dat de staat de macht ontbeert om zijn burgers te beschermen. Het gezag van de staat wordt aldus gecompromiteerd (Baldwin 1999). Bovendien wordt het signaal afgegeven dat misdaad loont en dat de verontwaardiging en woede van slachtoffers er niet toe doen. Het vertrouwen in het recht zou aldus op fatale wijze worden ondermijnd. De staat is daarom gehouden in te grijpen en publiekelijk aan te geven dat straf zal volgen. Of in bewoordingen van Spinoza: onrecht moet falen in plaats van slagen. Onrecht mag niet gedijen, niet baten of een voorsprong geven. Een onvergolden misdrijf is triomferend onrecht (zie Polak 1947).

Deze *political account* van vergelding – onrecht moet falen – zegt nog niks over de redenen voor leed toevoegen. Dat laatste lijkt alleen te legitimeren op grond van psychologische functies: de bevrediging van negatieve gevoelens als woede, wraak en angst. Het 'leed moeten voelen' komt tegemoet aan onze verontwaardiging en beroering, en herstelt de gemoedsrust. Tegelijk moet leedtoevoeging de malafide belangen van de dader verontrusten. Het publiek moet weten dat de 'partijdige zelfzucht en de normschennende wil' (Polak) van de dader door leed een knauw krijgt.

In hoeverre neigt deze redenering naar de talio? Komen we niet te dicht in de buurt van wraak? In bewoordingen van Hampton (1992): 'This is what you did to another. You hate it; so consider how your victim felt'. Wraak is bepaald geen geschikte basis voor een theorie van straffen: alleen een gemoraliseerde vorm van wraak en het verlangen leed te berokkenen kan daarin een rol spelen. Het laten opstomen van reactieve gevoelens is te gevaarlijk. Wrok en misnoegen moeten redelijk worden gemaakt, omgevormd tot een georganiseerde uitlaat op hoger niveau (Nagel 1973).

⁸ Men zou in de trant van Solomon (1999) kunnen redeneren dat een tekort aan leedberokkening, of het ontbreken ervan, de waardigheid van het slachtoffer zou miskennen. Leedtoevoeging zou aldus een 'moreel goed' dienen. Maar waardigheid laten afhangen van de voldoening over het lijden van een ander is volgens Govier (2001) een armoedige strategie: we moeten iemand omlaag halen om zelfrespect te ontwikkelen. Bovendien is het de vraag of die voldoening zich in werkelijkheid überhaupt voordeelt. Het opleggen van een lange straf is bepaald geen garantie dat het slachtoffer zijn waardigheid hervindt. Anders gezegd: het lijden van de dader mag het wraakgevoel bevredigen en temperen, maar het 'bevredigt' niet ons zelfrespect (zie ook Van Stokkom 2003b).

Om die reden geven we de voorkeur aan het begrip vergelding, weliswaar een comfortabel eufemisme dat niet gauw het beeld van een door opsluiting geruïneerd leven oproept, maar dat zeker niet synoniem is met wraak. Ook hier is Polak instructief: wraak doet het ik gelden, onbekommerd om recht of onrecht. Vergelding doet recht gelden, onbekommerd om ik of niet ik. Tegelijk: leed kan enkel 'tussenmiddel' zijn, geen einddoel. Het vergt een redelijke functie, zonder dat was het mateloos en wreed. Wraakzucht geeft voldoende en maakt van het strafmiddel (aantasting van vrijheid, status of vermogen) haar doel. Leedberokkening hoort dus niet iets waardevols in zichzelf te zijn.

Desondanks, met Nietzsches moeten we beamen dat het vergeldingsdenken een slechte overwinning behaalt: uiteindelijk hanteert het middelen die illegitiem worden beschouwd wanneer de andere partij die gebruikt.

4. Manco's in Duff's visie: waarom *hard treatment* communicatie in de weg zit

We richten nu de aandacht op een van de retributieve True Believers, momenteel een van de toonaangevende straf filosofen: Antony Duff. Zijn uitdagingende visie is naar mijn mening een 'hoogst interessante mislukking'. Hoogst interessant omdat hij de aandacht vestigt op straf als *two-way communication* en *moral selfreform*; mislukt omdat de positieve wending die hij aan lijden en *hard treatment* geeft illusoir en onwenselijk is.

In zijn recente boek *Punishment, Communication and Community* (2001) ontwikkelt Duff een communicatieve theorie van straf waarin seculiere boetedoening en verzoeking centrale aspecten zijn. Hij wijst erop dat *penal hard treatment* een essentieel onderdeel uitmaakt van het communiceren van afkeuring. De dader moet overtuigd worden om de veroordeling als gerechtvaardigd te accepteren, en zijn misdaad als een kwaad te herkennen en te berouwen, en zichzelf te hervormen. We moeten hem uitnodigen aandacht te geven aan deze zaken, maar niet zijn geweten binnendringen. Hij moet zelf zijn morele competenties ontwikkelen. Louter woorden zijn echter niet voldoende om hem te overtuigen: ze worden te gemakkelijk ontkend of vergeten. Een geschikte vorm van *hard treatment* kan ertoe bijdragen dat de dader zijn aandacht gericht houdt op de misdaad, en kan aldus helpen om berouw te laten ontstaan. Ten tweede dient de dader zichzelf krachtig te verontschuldigen ten overstaan van het slachtoffer en de bredere gemeenschap. Hij moet zijn daad weer goedmaken, maar een verbale verontschuldiging is te gemakkelijk; het ondergaan van *hard treatment* en het ondernemen van zware taken geven kracht aan de verontschuldiging. Tegelijk dient hij de schade van degenen die hij kwaad heeft aangedaan, te vergoeden. Duff beklemtoont daarbij dat het niet om een consequentialistische rechtvaardiging gaat: wat een straf geëigend maakt is niet de effectiviteit, maar

dat daders als verantwoordelijke morele personen worden aangesproken. Straffen is afkeuren en bevorderen van moreel leren. Dat is wat anders dan resocialisering of het opleggen van programma's voor gedragsverandering. De dader wordt dus niet 'gebruikt' als middel voor een groter goed waardoor hem moreel respect ontzegd wordt.⁹

We moeten de dader dus zien te overtuigen, zelfs als we er zeker van zijn dat die poging zal falen. We mogen hem niet als moreel persoon, als lid van een normatieve gemeenschap opgeven. Doen we dat dan behandelen we hem als *beyond moral redemption*. Om die reden hebben we de plicht hem te behandelen als iemand die niet geheel en al afgesneden is van de waarden die hij overtradt, iemand die nog altijd zichzelf kan redden, ook al zal hij dat niet doen, kortom als een potentiële boeteling.

De strafoplegging zou moeten aansluiten op deze morele insteek: het gebruik van detentie (uitsluiting) en financiële boetes (calculeren) zouden we moeten verminderen, de gemeenschapdienst daarentegen aanmoedigen. Taakstraffen spelen immers beter in op zelfcorrectie en berouw. Tevens zouden we 'onderhandelend straffen' en herstelstraffen moeten introduceren, zodat dader en slachtoffer een grotere stem krijgen op de strafbepaling. De bedoeling is pijnlijke maar draaglijke en zinvolle taken op te leggen ten einde de dader ervan te doordringen dat hij iets slechts heeft gedaan.

Aldus creëert Duff een derde weg tussen retributieve en consequentialistische theorieën, een weg die met name herstelrechtelijke voorstanders veel aanknopingspunten biedt. Niettemin vertoont zijn theorie een aantal ernstige manco's. Ik beperk me tot een aantal psychologisch implausibele redeneringen.¹⁰ Op de eerste plaats – en dat is het kembeswaar – kunnen communiceren en *hard treatment* – zowel in de betekenis van 'leed moeten voelen' als 'onderwerping aan een regime' – moeilijk samengaan. Tijdens communicatie tussen autonome personen wordt ieders integriteit gerespecteerd. Een bestraffende harde aanpak daarentegen heeft weinig oog voor die integriteit. De boodschap is immers dominante en onderwerping. *Hard treatment* leidt dan ook eerder tot

⁹ Veel retributivisten – niet alleen Duff – gebruiken grof geschut om utilistische strafdoelen te bestrijden. Consequentialisten worden neergezet als denkers die vinden dat alle middelen gehelligd zijn om het gedrag van daders te veranderen. Los van de vraag of dat zo is (zie Johnstone 2001), is het absurd om vervolgens te redeneren dat gevangenis daders niet dehumaniseren zoals therapeutische maatregelen dat wel doen.

¹⁰ Ik laat de kritiek van de 'liberal' Von Hirsch op de 'communitarist' Duff terzijde. De eerste kritiseert het paternalisme in Duffs leer, de *compulsory attitudinizing*; de staat zou niet mogen inspelen op de morele gevoelens van de dader (Von Hirsch 1993). Tegelijk is Von Hirsch sterk voorstander van *ensuring*, de boodschap van afkeuring. De vraag is dan ook wat het nut is van *ensuring* als daders niet moreel beïnvloed mogen worden (vergelijk Walker 1998).

wederzijds wantrouwen: de dader anticipeert op vijandig gedrag, breekt de communicatie verder af of wendt meegaandheid voor.¹¹

Tegelijk is het zeer onwaarschijnlijk dat onderwerping of 'voorwerp zijn van beoogde leedtoevoeging' morele reflectie aanmoedigt. Want de aandacht wordt op het eigen lijden gericht: de aandacht verplaatst zich van de schadelijkheid van zijn criminele handelen naar huidige ontberingen. Dat maakt obstinaat, voedt boosheid of wekt depressieve gevoelens. Zoals Nietzsche het bondig samenvatte: straf verhardt en verkilt. Om die reden hebben slachtoffers ook weinig te verwachten van *hard treatment*: serieus gedepriiveerde daders zullen weinig doen om de schade en het persoonlijke verlies van slachtoffers goed te maken.

Duff veronderstelt ten onrechte dat lang of intensief gestraften open staan voor redelijke argumenten en moreel leren. Dat is alleen waarschijnlijk als de dader de rechtvaardigheid van zijn lijden accepteert. Is dat niet het geval dan leidt *hard treatment* allesbehalve tot meer moreel inzicht. Lijden verhindert immers de concentratie en opening van het zelf die nodig zijn voor leren. *Hard treatment* is dan ook beslist geen betrouwbare route naar morele hervorming. Belangrijker zijn aandacht en steun van anderen.

Leed vestigt volgens Duff de aandacht op de misdaad, de veroordeling en op de ellende die het slachtoffer heeft ondergaan. Het laat de dader inzien wat hij fout deed. Maar er zijn teveel daders bij wie zo'n boodschap totaal niet overkomt, van amorele risiconemers tot statusbeluste macho's.¹² Anderen zijn juist niet vatbaar voor die boodschap omdat zij teveel ontzag hebben voor juridische autoriteiten. Doorgaans ervaren daders lijden niet als een bijdrage tot een 'les die geleerd moet worden', maar als indicatie dat ze geen controle hebben over hun lot. Kortom, Duff gaat uit van dubieuze psychologische premissen waardoor het zeer de vraag is of de gewenste morele communicatie en morele educatie zich zullen voordoen (zie ook Narayan 1998; Bickenbach 1992; Baker 1992).

Tenslotte: als de dader de morele boodschap afwijst, waarom dan nog communiceren? Volgens Duff – en hierin betoont hij zich een True Believer bij uitstek – moeten we blijven proberen hem te overtuigen, anders zou de dader

11 Overigens is het de vraag of er wel vrije beraadslaging kan plaatsvinden tussen schuldige/berouwvolle gespreksdeelnemers enerzijds en aanklagende gespreksdeelnemers anderzijds.

De morele wederkerigheidsbalans is uit evenwicht (zie Van Stoikkom, 2002).

12 Iets dergelijks geldt ook voor de oplossing die Von Hirsch heeft bedacht. Hij vat *hard treatment* op als een 'prudentiële ontoewijding' die daders effectief zou afschrikken (1993). Hij vertrouwt op het calculerende vermogen van daders om kosten en baten van misdaad af te wegen. Echter, slechts weinig daders zullen de risico's van crimineel handelen rationeel afwegen. Sterker: een dergelijke prudentie leidt tot verlies aan status in criminele subgemeenschappen.

beyond reдеяning zijn. We zijn gerechtigd een poging te wagen al weten we dat die zal mislukken. Dat is weinig geloofwaardig en zelfs cynisch; hij zet de deur open voor de kwalen van zeltjes winnen. Nog ongelooftwaardiger is Duffs opvatting dat we de dader moeten behandelen alsof hij zichzelf heeft verontschuldigd omdat hij nu eenmaal het strafritueel heeft doorgeemaakt. 'Door straf te ondergaan heeft de dader vanzelf een verontschuldigende vergoeding voor de misdaad gemaakt; we moeten hem daarom tenminste behandelen alsof hij vertrouwd kan worden' (Duff 2001, p. 170; ook p. 123-124). Deze gedachte zal menig slachtoffer als wreed ervaren.

Kortom, het combineren van communicatie en *hard treatment*, van berouw en serieuze deprivatie, is een misleidende gedachte. Wie *hard treatment* nodig acht, moet geen wroeging en berouw verwachten. Dat is in de meeste gevallen irriteel. Je kunt je niet verzoenen en je weggezet voelen tegelijk. Met andere woorden: Duff redeneert te idealistisch en heeft weinig oog voor de psychologische 'onderbouw' van straf. We moeten de Schotse 'Hegel' daarom van de kop op de voeten zetten: *two way communication* en *hard treatment* uit elkaar halen en deze relateren aan twee afzonderlijke strafsoorten: herstelstraffen (speelruimte geven) en disciplinerende straffen (veel toezicht).

5. Herstel en goedmaken: de dader als mede-auteur van zijn straf

Een aantal kerngedachten van Duff – *two way communication*; *moral self-reform* – is uitstekend te gebruiken voor een goede onderbouwing van herstelstraffen. Straf mag niet uitsluitend retrospectief van aard zijn en moet ook een toekomstig goed zien te verwerven. We moeten de dader stimuleren tot aandacht en hem pogen te overtuigen waarom hij moet afzien van kwalijk gedrag. Dat is zeer instructief voor de herstelstraf. Vooral het verschil tussen passief ondergaan van een straf enerzijds en actief participeren anderzijds is van belang. In de klassieke 'straf als expressie'-theorie (Feinberg 1970) is de dader een passieve ontvanger van een publieke veroordeling. Expressie is een *one-way* activiteit van heerser over overheerste. Dat vereist alleen een object. Echte communicatie is volgens Duff een *two-way* activiteit, die geen passieve ontvanger vereist maar een participant aan wiens begrip wordt gerefereerd en van wie een antwoord wordt verwacht. Er wordt samen geargumenteed en geoordeeld. Duff wil de dader dan ook een grotere rol geven in de bepaling van zijn eigen straf. Hij wordt een participant in de discussie hoe herstelwerkzaamheden te verrichten. Duff beklemtoont dat daders de aard en gevolgen van misdaad beter begrijpen en dat ze de straf eerder accepteren wanneer ze betrokken worden in de discussie over de betekenis en gevolgen van de misdaad en welk soort herstel vereist is. Daders worden gedwongen zich in het slachtoffer te verplaatsen en te kijken wat nodig is.

Ook wat betreft het strafkarakter van het hersteloverleg is Duff instructief. Tijdens dat overleg worden daders op oncomfortabele wijze geconfronteerd met hetgeen ze hebben aangericht. De confrontatie met het slachtoffer en/of zijn tegenwoordigers is indringend omdat de dader pijnlijk wordt herinnerd aan zijn kwalijke gedrag, en verontrustend en desoriënterend omdat zijn geweten wordt uitgedaagd.¹³

Tot zover enige positieve aspecten van Duff's leer die van belang zijn voor herstelrechtelijke afdoeningen. Maar nogmaals: *two-way communication* vraagt geen *hard treatment*. Hoewel het hersteloverleg zijn eigen hardheid kent – zeggen waar het op staat; de dader dwingen de aangerichte schade onder ogen te zien – wordt niet geanticipeerd op een uitwendige leedtoevoeging tijdens de strafnuitvoerlegging. Bovendien: oprechte verontschuldigen en de intentie tot goedmaken vormen een bewijs van hermeuwwd respect voor de rechten van het slachtoffer. Anders dan Duff meen ik dan ook dat 'leed moeten voelen' in een context van goedmaken overbodig is. Tegelijk moeten we er voor waken dat de dader geen zinloze of vermederende taken moet verrichten die niet aan de misdaad gerelateerd zijn. Als taken gerelateerd zijn aan de vaardigheden en interesses van de dader kan ook beter in de belangen van het slachtoffer worden voorzien.

Oprecht berouw: strafvermindering of andere strafsoort?

Een herstelstraf veronderstelt doorgaans een bekende dader die (enige) verantwoordelijkheid wil nemen. Herstelrecht heeft dan ook te maken met daders die berouw voorwenden. In fette geeft elk systeem dat berouw beloont, zoals *plea bargaining*, verdachten een sterke prikkel om berouw voor te wenden. Dat kan ertoe leiden dat we achterdochtig worden: de weigering om elk teken van berouw als echt te zien.

Hoe moeten we omgaan met krokodillentranen? Ik geloof dat de oprechte goede wil van de dader vooral zal moeten blijken uit zijn voornemen vergoedingen en werkzaamheden te bieden. Het komt er dus op aan of voortekenen van 'werkzaam' berouw voldoende zichtbaar zijn. Daders die veelvuldig zeggen spijt te hebben maar halfhartig betrokken zijn bij de discussie over herstelplannen of geen serieuze voorstellen indienen, zijn problematisch. Zij kunnen moeilijk als 'auteur' en 'beheerder' van hun eigen straf doorgaan.

13 Voor empirische ondersteuning: zie Eggermont (1998) en Mulbregt (2000). Gestrafte die een taakstraf doorlopen vinden confronterende gesprekken met politie en juridische instanties, maar ook met ouders en bekende zeer vervelend. Niet het aantal werken maar vooral psychologische factoren (waaronder verwachte reacties van derden) zijn bepalend voor het strafkarakter.

Een volgende vraag is of berouw strafvermindering rechtvaardigt. In de (Angelsaksische) strafpraktijk leidt een berouwvolle attitude vaak tot strafvermindering of vervroegde vrijlating (zie Bagaric 2000). De retributivist Jeffrey Murphy (1997) meent dat die strafvermindering gerechtvaardigd is: oprecht berouw geldt als een *act of mercy*. Het innerlijke leed dat de dader heeft ondergaan, moet worden meegeteld: het rechtvaardigt een reductie van het door de staat op te leggen lijden. Bovendien, een werkelijk berouwvolle dader is hervverbonden met gemeenschapswaarden; zijn morele educatie is voltooid. Ook daarom verdient hij minder straf. Het zou irrationeel en zelfs wreed zijn dat niet te doen.¹⁴

Duff daarentegen is van mening dat berouw geen lichtere straf rechtvaardigt, want dat zou impliceren dat berouw de misdaad minder ernstig maakt. Iets dergelijks geldt ook voor de trotserende dader. Trotseren maakt de daad niet erger: daarom verdient de dader geen zwaardere straf. Voor het onmiddellijke berouw vlak na de misdaad, als de dader ontsteld is over wat hij heeft gedaan, geldt dat overigens niet. We zien de misdaad hierdoor in ander licht: het gaat niet om een gemene aanslag waaraan hij zich met hart en ziel heeft gecommiteerd, maar een tijdelijke aberratie waarvoor hij zichzelf veroordeelt. Deze onmiddellijke berouwvolle houding is een geëigende milderende factor: het verzacht de ernst van de misdaad (Duff 2001).

Ik meen dat Duff hier het meest overtuigt. Later intredend berouw moet niet worden gezien als een teken dat de dader genade verdient. Berouw rechtvaardigt daarom geen opheffing of vermindering van de strafflast. Wel duidt berouw op een positieve gezindheid. Berouw geldt dan ook als een teken – dat punt laat Duff liggen – dat vrouwen hernieuwd kan worden. Dat vrouwen dient mijns inziens tot uitdrukking te komen in de keuze van de strafsoort: geen *hard treatment* (vergelding) maar betrekken in een dialoog (herstel). Qua strafmaat echter zou de rechter met vergelijkbare tarieven moeten werken. Daarmee zondigen we dus niet tegen het *just deserts*-principe.

In een dergelijke optiek is de gezindheid van de dader van groot belang. Ik meen dat goodwill en vertrouwenswaardigheid beslissende factoren zijn om

14 Vergelijk Nozick (1981: p. 385). Moet een dader die vóór zijn aanhouding zijn kwade handeling oprecht berouwt en vergoedingen voorstelt gestraft worden? Retributivisten weten daar doorgaans geen raad mee. Omdat deze persoon al verbonden is met correcte waarden, kan straf er niks meer aan toevoegen. Wat de retributivist hoopt is al daar: de bevestiging van rechten van anderen. Het is niet noodzakelijk dat deze persoon leed berokkend wordt. Vergelijk ook Polak (1947): hoe dieper het berouw, en hoe feller de geestelijke smart, des te minder reden voor uiterlijk bijkomstig strafleed. De strafrechtelijke reactie dient zich daarbij te richten op wat daden waard zijn, niet op wat de dader waard is. Niettemin: de waarde van daden is volgens Polak mede afhankelijk van een al dan niet laakbare gezindheid (karakterschuld). Immers het motief is een afgeleide van het karakter van de dader.

een dader in aanmerking te laten komen voor een herstelstraf. Hersteloverleg – *two-way communication* – kan alleen slagen met daders die op enigerlei wijze moreel 'connected' zijn. Zij verkeren binnen het bereik van de waarden waaraan de straf appelleert.

Voor daders van ernstige misdrijven ligt dat in veel gevallen anders. Bij sommige misdaden schieten woorden van verontschuldiging, hoe eerlijk en vurig ook geuit, tekort. Het berouw weegt niet op tegen het geshockeerde rechtsgevoel. In dat geval ligt het in de rede dat *hard treatment* (tijdelijk) voorrang krijgt boven *two way communication*. De dader kan nog niet de status van integere participant en medebepaler van straf worden gegeven. De retributieve emoties moeten zijn afgesloten vooraleer hem een dialoog over de invulling van de straf kan worden gegund.

Kortom, sommige misdaden zijn zo ernstig dat het innerlijke leed van berouw niet overtuigt en vergelding geboden is. Beide straffen – herstel en vergelding – hebben dan ook wat hun afgrenzing betreft een zekere onverbidelijkheid. Zo worden retributieve gevoelens tijdens het 'goedmaken' het zwijgen opgelegd. Daar zal soms niet tedere betrokkene vrede mee hebben. Omgekeerd: in geval van *hard treatment* worden empathische gevoelens het zwijgen opgelegd. Daar zal ook niet elke betrokkene – bijvoorbeeld het slachtoffer van huiselijk geweld – gelukkig mee zijn.¹⁵

Het belang van daderkenmerken: voor wie welke straf?

Zoals gezegd, bij de keuze van de strafsoort zou niet rechtvaardigheid (*just deserts*) de doorslag moeten geven maar de persoonlijke eigenschappen van de dader, met name vertrouwenswaardigheid. Veel daders kunnen vertrouwd worden: hun gedrag openbaart slechts een tekort, dat door aandacht, steun en door leren verholpen kan worden. De bereidheid om goed te maken duidt erop dat de dader erkent een kwaad te hebben begaan, en indiceert een belofte om andermans rechten in de toekomst te respecteren. Anderen kunnen niet vertrouwd worden, bijvoorbeeld als de dader zegt: 'als ik vrij ben ga ik weer inbreken'. Dreigen door te gaan met crimineel handelen is een belofte om anderen leed te brengen en impliceert een vertrouwensbreuk. De dader verdient om die reden geen toegevoegde straf tijd, wel een andersoortige straf. Met andere woorden, recidivisten kunnen harder worden aangepakt, maar niet vanwege eerdere veroor-

15 Niettemin heeft de herstelconferentie het voordeel dat retributieve gevoelens geuit en gekanaliseerd kunnen worden (Van Stokkom 2002). Het strafgeding heeft wat dat betreft weinig te bieden: omdat schuldvaststelling voorop staat is er nauwelijks ruimte voor betekenisvolle *two way communication*.

delingen. Het doorslaggevende criterium voor de keuze van de strafsoort is dus vertrouwen, oftewel de inschatting van verwacht gedrag.¹⁶

Aldus is het voorstelbaar dat twee daders voor één en hetzelfde vergrijp twee verschillende taakstraffen krijgen opgelegd: een herstelgerichte waarbij de dader deels instemt met zijn straf en waarin leed een afgeleide is van herstelwerkzaamheden. En daarnaast een discipline georiënteerde, waarbij de dader aan een strikt regime wordt onderworpen; de dader zal die straf waarschijnlijk vijandig of rebels ondergaan. Dit zijn natuurlijk uiteenlopende vormen. Tussen die twee typen kunnen andersoortige taakstraffen geplaatst worden zoals een leerstraf of een taakstraf met intensieve begeleiding.

Vertrouwen is een persoonlijke eigenschap en maakt deel uit van iemands attitude, of 'karakter' zo men wil. 'Karakter' is een tricky onderwerp. Straffen van karakter is 'to engage in moral book-keeping, using previous records as an index of total moral worth' (Walker, geciteerd in Bagaric 2000). Het gevaar bestaat van dubbele bestraffing: op basis van karakter additioneel straf toevoegen. Gewicht geven aan eerdere veroordelingen kan dan ook tot perverse uitkomsten leiden: zie de Amerikaanse Three Strikes wetgeving. Maar niettemin is aandacht voor 'karakter' onvermijdelijk omdat het informatie verschaft over de getrouwheid van motieven voor de daad en aangeeft welk strafmiddel geïndiceerd is.¹⁷

De rechter ontkomt er niet aan rekening te houden met daderkenmerken als berouw en de mogelijkheid van recidive, net zo goed als hij of zij verschillen in sociale omstandigheden van daders en hun gezinnen zal meewegen. Als je wilt dat de dader zijn les leert, is het van belang te weten of de dader leerachterstanden heeft, onwillig is of juist een gebrek aan zelfcontrole. Bovendien: stel dat de rechter geen rekening houdt met de morele gezindheid van de dader (en met zijn sociale omstandigheden). Dat lijkt een aansporing voor daders om onverschillig of cynisch om te gaan met de opgelegde straf.

16 Voor herstel-benaderingen waarin de factor vertrouwen een doorslaggevende rol speelt, zie Cragg (1991), Fatic (1995) en Weijers (2002). Voor een retributieve benadering zie Dimock (1997).

17 Duff zegt hierover het volgende. Wat een persoon schuldig maakt is een daad die al dan niet een oneigenlijke attitude ten opzichte van de wet en de waarden die ze beschermt, manifesteert. Om de ernst van het misdrijf te bepalen en vast te stellen in welke mate een dader daarvoor precies verantwoordelijk is moet je dus ook zijn gezindheid bestuderen. 'Choice' en 'character' zijn beide van belang (Duff 1993).

6. Naar een pluriform taakstrafstelsel

Tot dusver is aangegeven hoe herstel en vergelding zich tot elkaar verhouden. Tenslotte ga ik na welke plek die twee strafmotiveringen in een pluriform taakstrafstelsel kunnen innemen. Anders gezegd, hoe kunnen we nader invulling geven aan een *policy of bifurcation* (Cavadino en Dignan 1998; Cragg 1992)? Aldus kunnen – hopelijk – enige contouren van een coherente pluriforme straftheorie worden geconstrueerd.

De volgende uitgangspunten zijn daarbij van belang. Ten eerste, na het vaststellen van schuld door een rechter of officier van justitie zouden de overeengekomen herstelwerkzaamheden in een proportionalistisch sanctieframe-work moeten worden geplaatst. Dat wil zeggen onderhandelingen over straf vinden plaats binnen grenzen van proportionaliteit die niet de opvattingen van de betrokken partijen weerspiegelen, maar publieke normen. Herstelstraffen voegen zich aldus binnen een 'publiek' *wronging* paradigma: niet de persoonlijk gevoelde schade van het slachtoffer (*harming*) maar de ernst van de inbreuk op rechtsnormen (*wronging*) geeft daarbij uiteindelijk de doorslag (zie Von Hirsch e.a. 2003). Concreet gezegd: het kan niet zo zijn dat daders veel meer verplichtingen op zich nemen dan hen na een gewone strafzaak zouden worden opgelegd.¹⁸

Ten tweede zouden herstelstraffen dwingend kunnen worden opgelegd ook als het slachtoffer niet bereid is tot hersteloverleg of indien een slachtoffer ontbreekt. Alhoewel in dat geval de potentiële *empowerment* van het confronterende gesprek ontbreekt, en de dader niet kan voorzien in de directe bijzondere behoeften van het slachtoffer, is het verrichten van inspanningen voor een slachtofferfonds te verkieszen boven minder constructieve, conventionele vormen van straf. De herstelgerichte taakstraf kan in dat geval worden beschouwd als een symbolische compensatie voor maatschappelijke schade (zie Walgrave 2000).¹⁹

Ten derde dient het opleggen van detentie te worden geminimaliseerd. Daders hun autonomie en verantwoordelijkheid ontnemen is een laatste middel. Detentie zou dan ook moeten worden gereserveerd voor daders die een voortdurende bedreiging voor de persoonlijke veiligheid van burgers vormen. De gewoonte om plegers van een incidenteel geweldsdelict of ongevaarlijke recidivisten bij

18 Voor de problemen die herstelrechtelijke afdoeningen met zich meebrengen – zoals ongelijke uitkomsten, *double punishments* en ontbreken van publieke afkeuring – zie o.a. Zedner (1998), Cavadino en Dignan (1998) en Von Hirsch e.a. (2003).

19 Dergelijke opleggingen druisen in tegen het herstelrechtelijke principe dat de partijen zelf uitmaken hoe zij een conflict oplossen (vergelijk Neil Christie's slogan dat het conflict moet worden teruggegeven aan de betrokken partijen: 'conflicts as property'). Ik meen dat dergelijke informele en vrije conflictregeelingen hun geëigende domein vinden in prejutitiële werkvelden als buurt- en schoolbemiddeling.

voorbaat detentie op te leggen, valt in ethisch opzicht nauwelijks te legitimeren. Lange(re) taakstraffen zijn in dergelijke gevallen te prefereren (zie Van Kalmt-hout 2001, slothoofdstuk).

Zoals gezegd kunnen we twee typen taakstraf onderscheiden: een discipline-zende aanpak en een herstelgerichte aanpak. De eerste wordt gekenmerkt door apriori verlangde leedtoevoeging, de tweede door de verplichting goed te maken. Naarmate de misdaad ernstiger is zijn we meer aangewezen op vergelding en andersom. Naast deze min of meer juridische demarcatielijn kunnen we een ethische demarcatielijn onderscheiden die betrekking heeft op de gezindheid/motivatie van de dader: heeft hij al dan niet berouw en is hij al dan niet bereid verantwoordelijkheid te nemen? De twee straftypen kunnen in dat licht als volgt worden omschreven:

1. De disciplinerende taakstraf is bestemd voor een dader zonder spijt of schuldgevoel, die niet bereid is tot goedmaken. Dat dwingt tot *one way communication* en een straf met veel toezicht. Van deze straf hebben we – zoals be-toogd – qua morele educatie weinig te verwachten. Wel zouden we – zoals Duff verlangt – gedurende de rit de gestrafte moreel kunnen blijven aanspreken. Voor de vermoedelijk kleine groep die daarvoor openstaat en hun gedrag alsnog ter discussie stelt, zou de sanctie op herstel kunnen worden afgestemd.
2. De herstelgerichte taakstraf is bestemd voor de bekende dader die bereid is tot goedmaken. Er is sprake van *two-way communication*: de straf wordt (deels) aanvaard en gedragen door de dader. Herstelwerk is echter in vele opzichten zwaar en onplezierig. Als de dader zou kunnen kiezen zou hij het vermijden. Maar er is geen sprake van een opzettelijk toegevoegd extra.

Aldus wordt voortgebouwd op het onderscheid tussen potentieel deugdzame daders die bereid zijn verantwoordelijkheid te nemen en daders die het recht (sgevoel) tarten of trotseren en geen verantwoording willen nemen. Het gedrag van eerstgenoemde daders 'spoor' met belangrijke waarden die in de wet verankerd liggen. Het zal vaak gaan om *first offenders*, lichte recidivisten en daders die in veel opzichten *at risk* zijn, dat wil zeggen die een criminele carrière zouden kunnen beginnen als er niet wordt ingegrepen. Het begrip 'potentieel deugdzzaam' duidt op daders die ogenschijnlijk afwijzend staan ten opzichte van herstel, maar wel degelijk moreel aanspreekbaar zijn. Het is niet uitgesloten dat bijvoorbeeld recalcitrante daders, eenmaal geconfronteerd met de schade die ze hebben teweeg gebracht, hun oprechte verontschuldigheden zullen aanbieden en herstelwerk willen verrichten. Voor de meer serieuze en persistente daders, die zich identificeren met delinquente groepen en van wie verdere recidive is te verwachten, alsmede calculerende daders die op strategische wijze de officier van justitie of rechter pogen te bewegen een 'goedkope' straf op te leggen, kan het vergeldende strafregime worden gereserveerd. In een dergelijk regime worden

veel daders aangesproken in hun eigen taal: disciplineren en onderwerpen aan gezag.

Veel hersteldenkens, waaronder Braithwaite (2002) en Dignan (2002), neigen ertoe herstelsancties ook te reserveren voor deze groep serieuze daders. Het bereik van die sancties wordt aldus flink opgerekt. De uitgangspunten van herstel (*two-way communication*; *moral selfreform*) komen aldus onder druk te staan en lijken te worden gecompromitteerd. Immers, als de grenzen van herstelstraf te wijd worden getrokken, krijgt men te maken met daders die 'goedmaken' nauwelijks zal interesseren. Het verschil tussen retributief of herstelgericht aangepakt worden laat hen koud.²⁰ Ook het idee van Braithwaite (2002) om sommige dadergroepen 'actief' af te schrikken, dat wil zeggen te dreigen met opsluiting indien zij herstelspraken niet nakomen, klinkt niet overtuigend. Die daders zullen zich om calculerende redenen gedwongen voelen te participeren; hun inspanning goed te maken zal minder oprecht zijn.

De categorisering herstel – disciplineren dekt lang niet alle relevante dadergroepen. Zo wordt bijvoorbeeld niet gerefeerd aan de calculerende dader die gevoelig is voor pakkans en (financiële) strafbedreiging. Ook andere groepen blijven buiten beeld, bijvoorbeeld makkelijk te verleiden daders, impulsieve daders, of daders die zich van geen kwaad bewust zijn. Wat bijvoorbeeld te doen met jonge, natieve meelopers, die regelmatig betrokken zijn bij relatief lichte delicten? Zij hebben ons vertrouwen verspeeld of we staan op het punt dat vertrouwen op te zeggen, maar *hard treatment* lijkt een te rigoureuze optie. Voor die groepen lijkt noch herstel noch vergelding te voldoen. Er gaat dus een gat tussen beide opties dat deels door speciaal-preventieve sancties kan worden opgevuld. Gedragsverandering is zonder twijfel een primaire optie voor de grote groepen daders met een gebrek aan zelfcontrole of een gebrek aan vaardigheden (verslaafd; leerachterstanden; enz.).²¹

20 Mede hierom acht ik het Nieuw Zeelandse jeugdrecht waarin *alle* daders naar een Family Group Conference worden verwezen, een minder getuigende benadering (zie de kritiek van Weijers in deze bundel). Te prefereren is een systeem, zoals het Engelse, waarin verwijzingen naar een herstelgericht groepsoverleg alleen plaatsvinden als de dader schuld bekend en enige verantwoordelijkheid wil nemen. Zo'n systeem doet meer recht aan vrijwilligheid. In Engeland legt de rechter een *referral order* op van een bepaalde tijdsduur. De dader, vrijwilligers uit zijn woonbuurt en eventueel het slachtoffer (of zijn vertegenwoordiger) bepalen de herstelwerkzaamheden die gedurende de 'order' moeten worden verricht (Crawford e.a. 2003; van Stoelkom 2003). Vergelijk het Nederlandse Halt-model waarin bekende daders een sanctie van een bepaalde duur / lengte krijgen opgelegd.

21 Gedragsverandering en herstel lijken in sommige opzichten op elkaar. Beide geven de dader een tweede kans en spelen in op wijziging van toekomstig gedrag. Niettemin: herstel richt de aandacht op de consequenties van de daad, terwijl resocialisering (training; behandeling; leren) de aandacht juist afleidt van de daad.

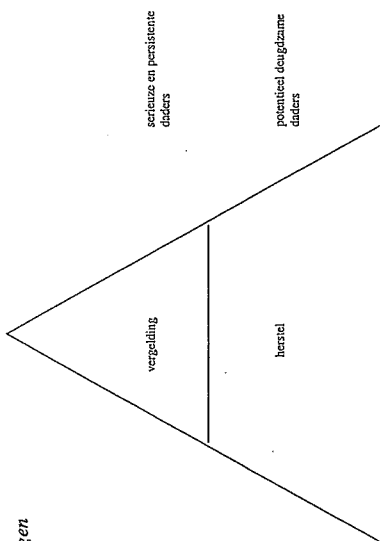
In de figuren 1, 2 en 3 zijn de herstelgerichte en disciplinerende taakstraf-opties in een piramide-vorm ondergebracht.²² Herstelsancties zijn in het basisgedeelte van de piramide geplaatst. Dat geeft aan dat die sancties gerelateerd zijn aan relatief minder ernstige, veel voorkomende feiten (waarvan haltwaardige delicten de geringste zijn). *Hard treatment* sancties huizen in het bovenste deel van de piramide, de zware detentievervangende taakstraffen in de punt.

In figuur 1 zijn de twee strafmotiveringen – vergelding en herstel – gerelateerd aan de twee hierboven onderscheiden dadergroepen. Beide motiveringen zijn 'backward looking'. Hersteldenkens zullen daarbij meer aandacht geven aan de schade, vergeldingsdenkers meer aan de ernst van het delict. Echter, zodra de veronderstelde strafeffecten in beeld komen, zoals gedragsverandering, wordt denken in termen van vergelding betekenisloos. Veel vergeldingsdenkers neigen ertoe aan het strafdoel afschrikking prioriteit te geven, zowel theoretisch (Von Hirsch 1993) als in de rechterlijke praktijk (De Keijser 2000): *hard treatment* zou daders afschrikken. In figuur 2 zijn die verwachte strafeffecten weergegeven en gerelateerd aan dadetkenmerken. Uit de figuur valt op te maken dat zowel herstelsancties als disciplinerende sancties gecombineerd kunnen worden met specifieke speciaal-preventieve sancties. In figuur 3 ten slotte zijn de taakstraf-opties en dadergroepen gerelateerd aan de strafinhoud.²³

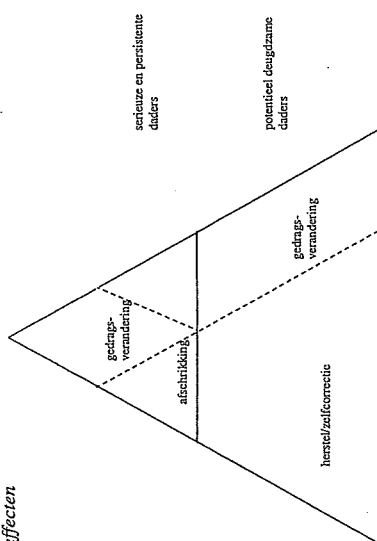
22 Voor soortgelijke piramide-visualisaties zie Braithwaite (2002) en Dignan (2002). Beide auteurs spreken over een *enforcement* piramide. Het idee is dat men aan de basis van de piramide begint met herstelrechtelijke afdoeningen. Als dat faalt gaat men over naar hardere aanpakken en men eindigt met incapacitatie. Dignan bekritiseert overigens de ruime rol die Braithwaite aan *actieve deterrence* geeft.

23 Deze typologie is niet nieuw. Voor eerdere beschouwingen over retributieve, reparatoire en resocialiserende taakstrafdoelstellingen, zie o.a. De Beer en Ploeg (1993), Nijboer en Timmerman (1996) en Van Kalmthout (2001).

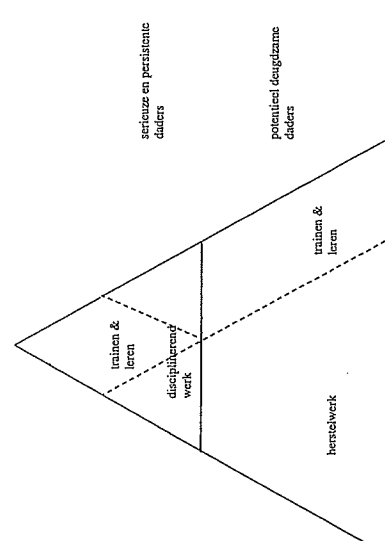
Figuur 1: Strafmotiveringen

Figuur 2: Beoogde strafeffecten

Figuur 3: Strafinhoud

Uit de figuren zou men kunnen afleiden dat herstelsancties beperkt dienen te blijven tot minder ernstige delicten. Dat zou onjuist zijn: immers de vertrouwenswaardigheid van de dader hoort de doorslag te geven. Als een langgestrafte zich na verloop van tijd opwerpt als een vertrouwenswaardig persoon, ook al heeft hij een relatief ernstig delict begaan, kan een overstap naar een herstelgerichte aanpak worden overwogen. Het is dan ook van belang dat in alle geledingen van het strafsysteem, ook in de gevangenis, de mogelijkheid tot herstel wordt opengehouden. Ook binnen de zwaardere taakstraffen zou het te verrichten werk in het teken van 'goedmaken' kunnen staan.²⁴ Waar mogelijk zou in de behoeften van slachtoffers kunnen worden voorzien (Walgrave 2001). Omgekeerd, als een dader zich niet houdt aan de gemaakte herstelafspraken behoort een overstap naar een meer disciplinerende taakstraf tot de mogelijkheden. Aldus zijn de contouren gescheit van een *dual track model* (Van Ness 2002) waarin vergeldingstraffen en herstelstraffen naast elkaar – voor alle soorten van delicten, ook de ernstige – werkzaam zijn en waarbij onderlinge doorverwijzingen plaatsvinden; de twee kunnen uiteraard gecombineerd worden met allerlei gedragsbeïnvloedende straffen.

Het taakstrafstelsel is aldus een aantal herkenbare varianten toebedeeld die over heldere, afzonderlijke strafrechtvaardigheden beschikken, toegesneden op specifieke daderkenmerken en strafeffecten. Hierdoor krijgen rechters expliciete strafrechtvaardigheden tot hun beschikking.²⁵ Vergeleken met het bestaande stelsel is er meer ruimte voor vergeeldende taakstraffen, terwijl herstelgerichte sancties aan het pakket zijn toegevoegd.

24 Niettemin, een lange retributieve taakstraf die uitdrukkelijk bedoeld is om een vrijheidsstraf te vervangen (Van Kalnhout 2001), kan niet anders dan *hard treatment* aspecten bevatten. Dat staat op gespannen voet met het resocialisatie-beginsel en met de rechtsbescherming van de gestrafte (zie Boone 2000, hoofdstuk 7) maar ik meen dat een betere legitiemering van de detentie-ervangende taakstraf en een daadwerkelijke afbouw van de korte vrijheidsstraf daar ruimschoots tegen opwegen. Bovendien zou men kunnen overwegen om – naar Engels voorbeeld – het eerste gedeelte van deze taakstraf in het teken te plaatsen van zware lichamelijke arbeid in groepsverband, en een volgend deel – wederom afhankelijk van de motivatie en andere kwaliteiten van de gestrafte – in het teken van zinnvolle arbeid en ontwikkeling van beroepsvaardigheden.

25 Binnen die varianten blijven we aangewezen op maatwerk. Echter, als het maatwerk te groot is, wordt het in feite onmogelijk om een realistische schaal van ordinale proportionaliteit te construeren. Hoewel rechters de strafdosis moeten bewaken, kunnen we proportionaliteit omschrijven als een 'secundaire deugd' van 'gestructureerde discretie'. Voor dergelijke relativeringen zie Duff 2001; Walker 1991; Bottoms 1998.

7. Besluit

Hard treatment, hoewel in veel gevallen onvermijdelijk, brengt vaak meer psychische en sociale ontreddeering te weeg dan de bestraffer beoogt. Die aanpak vernietigt tevens vertrouwen en *goodwill*, en vermindert kansen op herstel en verzoening. Voor hen die respectabel willen en kunnen handelen lijkt *hard treatment* dan ook niet de aangewezen weg. Heeft men daarvoor geen oog dan dreigt alleen een ideologie te worden gediend, of het nu de ideologie is van blind vergelden of opwekking van berouw in kommer en kwel.

Als straf alleen het toebrengen van pijn is, is er geen enkele garantie dat de dader 'zijn les heeft geleerd'. Lijden kan geen schade herstellen of heropbouwen wat vernietigd is. Het kan alleen een gevoel van onrecht communiceren. Niettemin: in geval van ernstige delicten is ons vertrouwen vaak zozeer geschaad of zit de angst zo diep dat a priori leedtoevoeging noodzakelijk is. Niet dat de betreffende daders daar beter van worden zoals True Believers als Duff menen, maar omdat recht moet worden gedaan aan de gevoelens van slachtoffers en de bredere maatschappij. Beide strafrechtvaardigheden hebben dus hun eigen plek in het strafstelsel.

Tenslotte enkele kanttekeningen. In dit artikel zijn twee categorieën van daders gescheidt: vertrouwenswaardige en niet-vertrouwenswaardige. Dat onderscheid leent zich niet voor een juridische vertaling, maar binnen de discretionaire bevoegdheid van de rechter speelt die categorisering een grote rol. Vooral als het gaat om taak- en leerstraffen ontkomt de rechter er niet aan zich te richten op de gezindheid van de dader, in het bijzonder zijn motivatie.²⁶ In de praktijk worden die twee categorieën menig keer stereotypisch ingevuld. Ze kunnen ook klassengebonden effecten met zich meebrengen. Veel rechters zullen (ogenschijnlijk) brave daders afkomstig uit de middenklassen *two-way communication* gunnen. De 'slechterikken' uit kansarme lagen zullen het vaker moeten doen met *one-way* afkeuring en leedberokkening. Zij zijn immers minder gemotiveerd schuld te bekennen en spijtgevoelens te tonen. Als dat zo is, dreigt het onderscheid tussen herstelgerichte en disciplinegerichte straffen de maatschappelijke tweedeling te versterken. Op die problematiek kan hier niet worden ingegaan. Het onderstreept nogmaals dat de samenleving een hoge prijs voor vergelding betaalt.

26 Hoe meer gedragsverandering het impliciete primaire strafdoel wordt (Mulbregt 2000), des te meer wordt informatie over persoonlijkheid en gedrag doorslaggevend.

Literatuur

- Bagaric, Mirko (2000). Double Punishment and Punishing Character: The Unfairness of Prior Convictions. *Criminal Justice Ethics*, 19, 1, 10-28.
- Baker, Brenda M. (1992). Consequentialism, Punishment, and Autonomy, in W. Cragg (ed.), *Retributivism and its Critics*. Stuttgart: Franz Steiner, 149-161.
- Baldwin, Thomas (1999). Punishment, Communication, and Resentment, in Matt Matravers (ed.), *Punishment and Political Theory*. Oxford: Hart Publishing, 124-132.
- Beer, A. en G. Ploeg (1993). Het strafkarakter van de taakstraf, *Proces* (72), 7/8, 119-126.
- Bickenbach, Jerome (1992). Duff on Non-Custodial Punishment, in W. Cragg (ed.), *Retributivism and its Critics*. Stuttgart: Franz Steiner, 69-74.
- Boone, Miranda (2000). *Recht voor gemeen gestraften; dogmatisch-juridische aspecten van taakstraffen en penitentiaire programma's*. Deventer: Gouda Quint.
- Bottoms, Anthony (1998). Five Puzzles in von Hirsch's Theory of Punishment, in A. Ashworth en M. Wasik (eds.), *Fundamentals of Sentencing Theory. Essays in Honour of Andrew von Hirsch*. Oxford: Clarendon Press, 53-100.
- Boutellier, Hans e.a., (2001). *De straf voorbij? Morele praktijken rondom het strafrecht*. Amsterdam: SWP.
- Braithwaite, John (1989). *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge University Press.
- Braithwaite, John (2002). In search of restorative jurisprudence, in L. Walgrave (ed.), *Restorative Justice and the Law*. Cullompton: Willan Publishing, 150-168.
- Braithwaite, John en Phillip Pettit (1990). *Not Just Deserts*. Oxford University Press.
- Cavadino, Michael en James Dignan (1998). Reparation, Retribution and Rights, in A. von Hirsch en A. Ashworth (eds.), *Principled Sentencing. Readings on Theory and Policy*. Oxford: Hart, 348-359.
- Cragg, Wesley (1992). *The Practice of Punishment: Towards a Theory of Restorative Justice*. Londen: Routledge.
- Crawford, Adam en Tim Newburn (2003). *Youth Offending and Restorative Justice; Implementing Reform in Youth Justice*. Cullompton: Willan Publishing.
- Daly, Kathleen (2000). Revisiting the Relationship Between Retributive and Restorative Justice, in J. Braithwaite en H. Strang (eds.), *Restorative Justice: From Philosophy to Practice*. Dartmouth M.A.: Ashgate, 33-55.
- Dignan, J. (1994). Reintegration through Reparation: a Way Forward for Restorative Justice?, in A. Duff et al (eds.), *Penal Theory and Practice: Tradition and Innovation in Criminal Justice*. Manchester University Press.
- Dignan, Jim (2002). Restorative Justice and the Law: The Case for an Integrated, Systemic Approach, in L. Walgrave (ed.), *Restorative Justice and the Law*. Cullompton: Willan Publishing, 168-191.
- Dimock, Susan (1997). Retributivism and Trust. *Law and Philosophy*, 16, 37-62.
- Duff, R.A. (1992). Alternatives to Punishment – or Alternative Punishment, in W. Cragg (ed.), *Retributivism and its Critics*. Stuttgart: Franz Steiner, 43-69.
- Duff, R.A. (1993). Choice, Character, and Criminal Liability. *Law and Philosophy*, 12, 345-383.

- Duff, R.A. (2001). *Punishment, Communication, and Community*. Oxford University Press.
- Eggermont, Marieke (1998). *Beter dan zitten; jongeren over taakstraffen*. Amsterdam: SWP.
- Fatic, Aleksandar (1995). *Punishment and Restorative Crime-Handling. A Social Theory of Trust*. Avebury: Aldershot.
- Feinberg, John (1970). The expressive function of punishment, in *Doing and Deserving*, Princeton N.J.: Princeton University Press, 95-118.
- Garland, David (1990). *Punishment and Modern Society: A Study in Social Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- Govier, Trudy (2002). *Forgiveness and Revenge*. Londen: Routledge.
- Hampton, Jean (1992). An Expressive Theory of Retribution, in W. Cragg (ed.), *Retributivism and its Critics*. Stuttgart: Franz Steiner, 1-25.
- Honderich, Ted (1989). *Punishment. The Supposed Justifications*. Oxford: Polity Press.
- Johnstone, Gerry (2002). *Restorative Justice. Ideas, Values, Debates*, Cullompton: Willan Publishing.
- Kalthout, A.M. van (2001). "Si non solvit in opere..." - bijdragen over de geschiedenis en ontwikkeling van onbetaalde arbeid als strafsanctie. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Keijser, J.W. de (2000). *Punishment and Purpose; From Moral Theory to Punishment in Action*, Amsterdam: Thesis.
- Kleinig, John (1998). The Hardness of Hard Treatment, in A. Ashworth en M. Wasik (eds.), *Fundamentals of Sentencing Theory. Essays in Honour of Andrew von Hirsch*. Oxford: Clarendon Press, 273-298.
- Knigge, G. (1988). *Het irrationele van de straf*. Arnhem: Gouda Quint.
- Leest, Judith en Bas van Stokkom (2003). Onveiligheid en hard straffen; het imago van herstelrecht in law and order tijden. *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 1, 6-20.
- Mackie, J.L. (1985). Morality and the Retributive Emotions, in *Persons and Values*, Oxford University Press, 206-219.
- Miller, Seumas en John Blackler (2001). Restorative Justice: Retribution, Confession and Shame, in J. Braithwaite en H. Strang (eds.), *Restorative Justice: From Philosophy to Practice*. Dartmouth M.A.: Ashgate, 77-93.
- Mulbregt, J.M.L. (2000). *Het betere werk; verwachtingen en ervaringen met betrekking tot het strafkarakter van een werkstraf*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Murphy, J.G. (1997). Repentance, Punishment and Mercy, in Amitai Etzioni en David Carney (eds.), *Repentance: a Comparative Perspective*. Lanham Maryland: Rowman and Littlefield, 143-170.
- Nagel, W.H. (1973). "The True Believer" en het probleem van de vergelding, in *Speculum Langemeijer*. Zwolle: Tjeenk Willink, 365-386.
- Narayan, Uma (1998). Moral Education and Criminal Punishment, in Thomas Magnell (ed.), *Values and Education*. Amsterdam: Rodopi, 69-80.
- Nietzsche, Friedrich (1980). *Genealogie der moraal*. Amsterdam: De Arbeiderspers (oorspronkelijke uitgave 1887).
- Nijboer, J.A. en H. Timmerman (1996). Sociale vaardigheidstraining als leerstraf: 'contra-dictio in terminis', *Sancties* 7 (4), 221-233.
- Nozick, Robert (1981). *Philosophical Explanations*. Oxford University Press.
- Polak, Leo (1947). *De zin der vergelding*. Amsterdam: Van Oorschot.
- Solomon, Robert (1999). Justice, Sympathy, Vengeance, in *The Joy of Philosophy: Thinking Thin versus the Passionate Life*. Oxford University Press, 88-113.
- Stokkom, Bas van (2002). Moral emotions in restorative justice conferences: managing shame, designing empathy. *Theoretical Criminology*, 6 (3), 339-360.
- Stokkom, Bas van (2003a). Nieuwe werkvelden voor halt en herstel. Wat leren restorative cautions en burgerpanels in Engeland? *Tijdschrift voor Herstelrecht*, 2, 7-22.
- Stokkom, Bas van (2003b). De taboeïsering van wraak. Is wraak moreel aanvaardbaar? *Justitiële verkenningen*, 5, 46-55.
- Van Ness, Daniel W. (2002). Creating Restorative Systems, in L. Walgrave (ed.), *Restorative Justice and the Law*. Cullompton: Willan Publishing, 130-149.
- Von Hirsch, Andrew (1993). *Censure and Sanctions*. Oxford: Clarendon Press.
- Von Hirsch, Andrew (1998). Desert and Previous Convictions, in A. von Hirsch en A. Ashworth (eds.), *Principled Sentencing. Readings on Theory and Policy*, Oxford: Hart, 191-197.
- Von Hirsch, Andrew, Andrew Ashworth en Clifford Shearing (2003). Specifying Aims and Limits for Restorative Justice: A "Making Amends" Model?, in A. von Hirsch e.a. (red.), *Restorative Justice and Criminal Justice: Competing or Reconcilable Paradigms?* Oxford: Hart Publishing, 21-42.
- Walgrave Lode (2001). *Met het oog op herstel*. Leuven University Press.
- Walker, Nigel (1998). Desert: Some Doubts, in A. von Hirsch en A. Ashworth (eds.), *Principled Sentencing. Readings on Theory and Policy*. Oxford: Hart, 156-161.
- Walker, Nigel (1991). *Why Punish?* Oxford University Press.
- Weijers, Ido (2002). Restoration and the family: a pedagogical point of view, in L. Walgrave (ed.), *Restorative Justice and the Law*. Cullompton: Willan Publishing, 68-81.
- Zedner, Lucia (1998). Reparation and Retribution: Are They Reconcilable?, in A. von Hirsch en A. Ashworth (eds.), *Principled Sentencing. Readings on Theory and Policy*. Oxford: Hart, 336-347.